

НАВЛИЗАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО ВЪВ ФИЛИПОПОЛ

Виолина Трайчева*

THE PENETRATION OF CHRISTIANITY

IN PHILIPPOPOLIS

Violina Traicheva

Abstract: The present text discusses the penetration of Christianity in Philippopolis. For the purpose of the study the author presents and analyzes the historical events, the epigraphic sources and the archaeological evidences of the temple architecture within the city. The chronological boundary of the paper is until the middle of V century. The author summarizes the information of the topic, discusses some problems, asks new questions and submit new visions. The discussion is very important, because Philippopolis is one of the biggest cities in the Roman province of Thracia and also it is its capital. The ancient city is definitely rich in a variety of Christian buildings. Some of the temples differ from one another, but they have similarities in the architectural and mosaic decoration. It is important to be noted, that we can suggest, that there was a continuity in the cases of two of the temples with earlier non-Christian cultic structures (the temples in Komatevo and Djendem tepe).

Keywords: Christianity, Philipopolis, Roman province, Thracia Christian basilica, Late Antiquity.

Изследването и решаването на проблемите, свързани с навлизането и след това с укрепването на християнството в центъра на провинция Тракия – Филипопол, са сложни въпроси предвид оскъдната изворова база. Точно заради това трябва да се направи комплексен анализ на всички данни, с които разполагаме, като обърнем внимание на писмените извори, на епиграфските данни и на информацията от археологическите разкопки. По този начин се разширява основната база на изследването и може да се обърне внимание на отделни специфики.

Съществува мнение, че проникването на християнската религия в балканските провинции и специално във Филипопол започва още в първите години на I в. сл. Хр. Това се свързва с мисионерската дейност на светите апостоли. Има легенда, свързана с ученик на апостол Павел. За него знаем от гръцкия Ксинарксар, че е и първият епископ на Филипопол. Неговото име е Ерм, като той е изпълнявал длъжността от 36 до 57 г. (Кесякова 2006, 146) Споменат е и в Послание на ап. Павел към римляните, където ап. Павел му изпраща поздрав

---

* Виолина Трайчева – магистър към катедра „Археология“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, e-mail: violinanik@gmail.com

(Римляни 16:14). Това е едно любопитно сведение, което би могло да подкрепи тезата за съществуването на християнска община във Филипопол още в първите години на римската власт в Тракия. Но трябва да се уточни, че е малко вероятно в тези начални етапи на християнизацията в Тракия, и по-специално във Филипопол, да става въпрос за масова християнизация и голяма християнска общност. За тази теза не откриваме и никакви археологически или писмени данни. Точно заради това можем да я приемем само за легендарна.

Изглежда в началния етап християнството във Филипопол прониква главно чрез заселници от Изтока. Това може да се свърже и с конкретно историческо събитие. През 251 г. готите превземат и опожаряват града и неговата околност. Голяма част от жителите, както тези в останалите части на провинция Тракия, са отвлечени или избити, което предизвиква демографски колапс. Въпреки енергичните усилия на императорите, това, което прави впечатление при управлението на император Диоклециан (почти половин век след опустошаването на Тракия), са „пустеещите земи“, т.е. обезлюдените земи на Тракия (*iussu implevit deserta Thraciae*) (Любенова 2013, 13). Поради тази причина тук са заселени имигранти от Източните провинции. В. Вълков е съгласен, че тази вълна трябва да се свърже с източни преселници, но според него епиграфските източници и останалите писмени извори категорично дават основание началото на този процес в Тракия и включително във Филипопол да се търси през III в. (Вълков 1979, 160) Примери са два надписа, открити в близост до Филипопол. Единият надпис е от с. Болярци, Пловдивско. В. Бешевлиев го датира в III – IV в., като в него се чете: „Чужденецо, ако искаш да узнаеш коя съм аз – от Лаодикийската родина съм, на име Кирила, съпруга на домостроителя Евклавдий, който ме погребва благочестиво след като умрях. Аврелия Кирила, християнка, вярваща, вечна ѝ памет“ (Марков 1995, 79). Във втория надпис, който е от Филипопол, датиран IV – V в., се чете: „Зенобий, антиохиец, ларманезенец“ – т.е. лицето е имигрант от Изтока. (Марков 1995, 79). Доказателство за ранното проникване на християнството е и житието на света Теодота, запазено в сирийска версия, но за съжаление то е пренебрегвано от проучвателите на ранното християнство на Балканите и от проучвателите в България, въпреки че то дава доказателство за навлизането на християнството във Филипопол още през първата половина на II в. Текстът е наскоро преразгледан и анализиран от Н. Шаранков, което ни позволява да разгледаме по-детайлно това сведение. Текстът на житието е достигнал до нас в два ръкописа – *codex Sinaiticus Syriacus* 30 (VIII в.) и *codex Vaticanus Syriacus* 160 (X в.), от които по-рано открит и съответно публикуван е Ватиканският. Според текста на житието при едно гонение провинциалният управител на Тракия Агрипа подканил всички жители на „града на Филип“ да участват в тържествения празник на бог Аполон. Блудницата Теодота обаче отказала да се подчини и да участва в празненствата, заради което била наклеветена пред управителя. След като твърдо заявила, че няма да принася жертви на идолите, тя била хвърлена в затвора, а 750 души, възхитени от непоколебимостта ѝ, също отказали да участват в жертвоприношенията. Теодота

прекарала в затвора 21 дни, като разяреният Агрипа бил забранил да ѝ се дава храна и вода. След това била отведена на съд, пред който потвърдила отказа си да участва в езически церемонии и била подложена на редица мъчения – разкъсвали тялото ѝ с железен гребен, посипвали раните ѝ със сол и оцет и накрая изтръгнали зъбите ѝ един по един. Тъй като Теодота продължавала да държи на вярата си, Агрипа я осъдил за престъпване на императорските постановления на смърт, след което мъченицата била изведена извън града и убита с камъни (Шаранков 2015, 17–25). Св. Теодота е една от характерните за ранния период на християнството блудници, които чрез покаяние, постоянство и богоугодни дела успявали не само да отмят греховете си, но дори да бъдат причислени сред светиите. Единствените неясни моменти в житието са свързани с датата и мястото на мъченичеството. За датата от текста има данни, че събитието се е случило в „година шестстотин и четиридесет и втора“, „в месец Илул“, „в ден петък във Филип-град“. За датата има два варианта. Първият е на откривателя на Ватиканския кодекс Йосиф Симон Асемани, според когото авторът на житието може би е пропуснал да спомене деня от месеца, тъй като той е бил очевиден при дадената година и ден от седмицата; за ранните християни годината е започвала от есенното равноденствие, следователно през 318 г., която година Асемани предлага като дата за мъченичеството. През месец септември след началото на новата година е имало само един петък и това е 26 септември. Другото твърдение допуска, че в житието на св. Теодота е била допусната грешка и тъй като петък е шестият ден от седмицата, оригиналният текст трябва да се възстанови като „през месец септември, на шестия ден“, т.е. датата на отбелязването на паметта на св. Теодота и съответно на провеждането на големия празник на Аполон в града е била 6 септември. Другият спор, покрай това житие, е дали трябва да се свърже с Филипопол или с Филипи. Мнението на Н. Шаранков е, че е по-вероятно да го свържем с Филипопол, заради наставката град, което е по-характерно за него, отколкото за Филипи в други подобни текстове. Важен е и въпросът за годината на мъченичеството. Въпреки че годината е изписана с думи, което би трябвало да намалява вероятността за грешки, числата в двата достигнали до нас ръкописа на житието са различни – 742, в по-ранния Синайски ръкопис и 642, в по-късния Ватикански сборник. Името на провинциалния управител ни води към дата около 131 г., когато е мандатът на управителя на Тракия Агрипа. Не е много ясно отношението на императора по това време Хадриан към християните поради оскъдност на изворите, но все пак има и други жития на мъченици, живели по време на неговото управление (Шаранков 2015, 17–25). Това житие се свързва с първоначалните легендарни данни за навлизането на християнството, свързани с епископ Ерм. Но също така доказва, че християнството наистина може да се свърже с източни преселници, каквато е и Теодота.

Други важни източници, не само за процеса на проникване и разпространение на християнската религия, но и за това, че в повечето случаи първите носители на новата вяра са заселници от източен произход, са сведенията за много мъченици, които се свързват с град Филипопол. Едни от тях са намерили

смъртта си там, а при други градът се свързва с преминаването им. Едни от най-разпространените агиографски сведения са за 38-те мъченици от Филипопол. Те са избити от Апелиан през 304 г. по време на управлението на император Диоклециан. За тях се споменава в енциклопедията на Абат Мъхитар, основател на арменския манастир на о-в Сен Лазар, Венеция, а също така и в *Жития святых*. В тези документи са изписани имената на мъчениците християни, като особено място е отделено на Север и Мемнос. От известните ни сведения знаем, че св. Север е от гр. Сид, намиращ се в малоазийската провинция Пафлагония. Баща му Петроний произхождал от гр. Филипопол от Тракия, а майка му Мигдония била от Сиде. Така в Менологиума на Василий II се споменава, че Св. Север проповядвал словото божие, като обикалял от град на град, а когато пристигнал в тракийския град Филипипол, заварил управителя Апелиан да измъчва намиращите се в града 38 мъченици (ГИБИ 1965, 62). Има дискусия къде точно мъчениците намират своята смърт. Широко разпространена е идеята, че това става при днешната Хисар Капия, разположена в близост до църквата „Св. Св. Константин и Елена“ (Данчева-Василева 2009, 387). Но има и други предложения, че Хисар Капия е била построена покрай източна порта едва през средата на VI в., по времето на Юстиниан I, (Кесякова 2001, 57-58) тоест поне 150 години след смъртта на мъчениците. В тази теза грешката идва от използването на арменска хроника от края на XVIII в., където пише, че Хисар Капия е източната порта на града. Това е наистина така, но през XVIII в. През IV век обаче източната порта се е намирала долу в равнината (Топалилов 2013, 118).

Друго доказателство за началото на християнството през III – IV в. получаваме от различни жития на светци. За Филипопол се споменава и в житието на св. Карп. В Синаксара на Цариградската църква е упоменато, че той, окован във вериги, бил откаран във Филипопол: „Като стигнал до Филипопол насреща му излезли християните от града и целували веригите му, а той благодарил богу. Отведен към Вероя, в мястото наречено Паремболе, бил спрян за разпит и бит много, а ангел го подкрепял. Лишен от вода, светецът чрез молитва докарал вода, като накарал мнозина да повярват в Христа. Преминавайки през тракийския град Дризипара той бил посочен с меч...“ (Димитров 2006, 75). Като пример за това, че в края на III – началото на IV в. все още не може да се говори за солидна християнска общност във Филипопол и за забравяне на езичеството може да се посочи житието на св. Александър Римски, който по време на пътуването си, под стриктния контрол на римските власти в Тракия, преминава през Филипопол, Берое, Бурдизон, Друзипара. Действително житието съдържа твърде интересни данни за християнската диаспора в Тракия, както и за цялостния културно-религиозен живот в тамошните градове. Така например попадаме на сведението, че когато римският магистрат Тибериан и воденият от него св. Александър Римски приближават Филипопол: „...първенците на града излезнаха с голяма свита да го посрещнат и след това се върнаха в града, за да извършат жертвоприношение на Зевса и Асклепий.“ В същото време се споменава и за множество християни, които са в града и приветстват св. Александър Римски. (ГИБИ 1954, 45–47)

Едно от първите събития, свързани с историята на християнската църква в Късноримската империя и в частност във Филипопол, е свиканият събор в града през 343 г. в противовес на църковния събор в Сердика, протекъл по същото време. Тогава в Сердика се провежда църковен събор, насочен срещу арианите. Съборът е свикан от императорите Констанс и Констанций II през ноември 343 г. Целта е да се съберат епископите от Изтока и Запада, за да се осигури църковен мир в Римската империя след напрежение, което възникнало в резултат на сблъсък между някои източни и западни епископи. Епископите от изток не искали на събора да участват св. Атанасий и Маркел понеже били осъдени от източните синоди, след което били изгонени от катедрите им там. Епископите от Запада обаче настояват, че двамата известни източни владици са оправдани от Римския Синод, свикан през 341 г. Тук на практика става най-сериозният конфликт между част от източните и западните епископи. По сведения на историка Сократ всички епископи се събрали в Сердика, но след като източните не получили това, което искат, те си тръгнали и като стигнали Филипопол решили да свикат контрасъбор там (ГИБИ 1954, 45-47). При Созомен се вижда разлика. В неговата история първоначално източните епископи се намирали във Филипопол и пращали оттам писма на вече събралите се западни епископи с искания Анастасий и Маркел да бъдат изгонени. След като източните все пак пристигнали в Сердика те отказали да влязат в църквата, където се състоял съборът и се върнали във Филипопол. При него се споменава и общуване между източните и западните епископи с писма през дълъг период от време и след съборите (ГИБИ 1954, 53). Сведения за работата на събора дава и историкът Блажени Теодорит (ГИБИ 1954, 71-73). Възниква въпросът къде се е провел този събор. При археологически разкопки на театъра на Филипопол се установява, че към източния парадос, непосредствено до проскения, са извършени преустройства, при които се оформя една площадка, издигната от нивото на орхестрата с около 0,30 м и посредством няколко стъпала извежда към катедрата. Касае се за изграждането на трибуна, която не е свързана с функциите на театралната сграда и с нейния характер. Като се има предвид, че това е едно от последните преустройства на театъра, който загива в края на IV в. от пожар, може да се предположи, че то е било извършено във връзка с новите функции на сградата като място за провеждане на обществени мероприятия. Има основание да се смята, че театърът е мястото, където се е провел антисъборът от 343 г. (Кесякова 2006, 146–147). Известно е, че събирането на християнския клир не е задължително да става в църковна сграда. Археологическите разкопки на епископската базилика разкриват, че под мозаечния под има още един по-ранен, който се отнася към IV в. Няма никакво съмнение, че архитектурният план на епископската базилика повтаря плана на по-стара базиликална сграда, която може да се датира към средата на IV в. Следователно в центъра на късноантичния град, източно от форума, е бил изграден монументален раннохристиянски храм, в който би могъл да се проведе съборът (Кесякова 2006, 146–147). Доказателство за преустройствата на театъра е намерен надпис, изписан върху по-ранни архитрав-фризове. Датата

на надписа може да се постави в периода 305 – 311 г., като наличните данни не позволяват нейното прецизиране. Възможно е при тази реконструкция да е направено и стълбището при източните параскений и парод, отнасяно към първата половина на IV в. (Шаранков 2014, 284)

Освен тези исторически сведения за навлизането на християнството във Филипопол трябва да се обърне внимание и на археологическите паметници, които доказват или опровергават донякъде тезите, поставени чрез историческите данни. Филипопол е град, в който са регистрирани много раннохристиянски храмове. Има и такива, които няма да бъдат разгледани, защото не са в хронологическия обхват на настоящия текст. Освен храмовете, трябва да се отбележи и раннохристиянският комплекс, оформил се около Източната порта на Филипопол. Обектът е локализиран в източното подножие на Трихълмието, на пл. „Ал. Малинов“. Изграждането на този комплекс, за да се стигне до плана, който се разкрива през Късната античност, започва още през римския период и продължава до управлението на Теодосий I. Комплексът се състои от почетна арка от II в., посветена на Хадриан по повод посещението на императора в града през 124 – 125 г. или 131 – 132 г., която по-късно е включена в отбранителната система и следователно се превръща в трипилонова порта. В литературата се среща дата за изграждането на арката през 20-те или самото начало на 30-те години на II в., т.е. тя е малко по-късна от големия открит театър на Джамбазтепе и Булевтериона при Агората. Впоследствие през управлението на Марк Аврелий през 172 г. градът в равнината е укрепен с крепостна стена, която е преминавала южно от почетната арка. Към този период е датирана и колонадна улица. Колонадната улица (кардо), която започва от източната порта, се свързва с друг важен християнски обект в центъра на града – епископската базилика. Според И. Топалилов изграждането на комплекса „Източна порта“, епископската базилика и колонадата, която ги свързва, са императорска инициатива. Този акт е огромна стъпка към превръщането на града в християнски център. Има реконструкции, които включват интегрирането на римската почетна арка в крепостните стени на града и образуването по този начин на нова монументална порта. Най-общо това е отнесено към IV в., като остава неясно дали е по времето на Константин или по-късно. Ясно е, че това е станало до управлението на Валентиниан (364 – 375), тъй като тогава е била изградена допълнителна кула към портата (Топалилов 2013, 115–116). През IV в. се извършва и още една промяна в комплекса *extra muros* – в рамките на разрасналия се раннохристиянски некропол е изграден нов комплекс, който се интерпретира като манастир. Практиката е напълно характерна, когато около мартириум се строи впоследствие и базилика, като подобен пример се открива и във Филипопол с другия мартириум, построен по времето на Константин. По-късно тази базилика ще се превърне в основата на манастир. Това, което е любопитното за него е, че в едно от неговите помещения, в специална гробница, е бил погребан човек, който по-късно е почитан като светец. Резултатът от археологическите разкопки обаче не дава достатъчни аргументи за датироване по времето на Константин I (Топалилов

2013, 118–119). Могат да бъдат направени няколко предварителни коментара. В слоя, който лежи под настилката на улицата при мартириума и който съдържа мраморни парчета, са открити няколко монети, най-новата, от които е на Константин II (337 – 361). В изкопите, направени при построяването на стените на магазините, е намерена монета от Хонорий (395 – 408). Няма достатъчно данни или обяснения за дата на комплекса по време на управлението на Константин. Макар че са намерени монети на Константин на тротоара на улицата, те не могат да се вземат като сигурни доказателства за датирание на комплекса. Може да се отбележи, че най-новите монети, предоставящи *terminus post quem* за изграждането на целия комплекс, принадлежат на Валент. Дали комплексът е завършен в управленческия период на този император, като се има предвид фактът, че така наречените готски войни, настъпили в Тракия през 374 – 378 г., завършват с поражението на римската армия близо до Адрианопол и смъртта на самия император, остава неясно. Можем да заключим, че до края на IV в. и най-вероятно при управлението на Теодосий I във Филипопол комплексът е завършен (Topalilov 2016, 265–274).

В този комплекс се включва и мартириумът, свързан с 38-те мъченици (Обр. 1.) Този мартириум има регистрирани два строителни периода. Има спорове за строителството му от първия строителен период. Тогава сградата представлява внушителна централна постройка – 6-конхална отвътре и 6-стенен хексагон отвън с обща дължина 33 м. Около централната кръгла зала с диаметър 16 м, в която са извършвани заупокойните служби, са разположени шест обширни ниши с диаметър 7 м, където вероятно са съхранявани мощите. Мартириумът от този първи строителен период е разрушен в резултат на пожар. Монетите на император Теодосий II (408 – 450), които са открити в пепелния слой, дават *terminus post quem* на пожара. Предложената датировка на изграждане от проучвателката М. Боспачиева е по времето на Константин или след това (Bospatchieva 2001, 59–69). Но И. Топалилов предлага друга по-късна дата, като за това си служи с различни аргументи. Първият засяга погребения *ad sanctos* около мартириума, които се появяват едва към края на IV в. Вторият аргумент е, че при управлението на Константин мартириумите са били изградени основно във формата на октогон. Третият аргумент е, че конхалните мартириуми от Тракия се датират в едно по-късно време, а именно – втората половина – края на IV в.

Ако приемем тезата, че става въпрос за сграда, построена да приюти мощите на 38-те мъченици, трябва да отбележим, че култът към мъчениците е много разпространен и преди официалното приемане на християнството при император Константин I. Само че дотогава този тип сгради (ако изобщо е имало сграда) са имали по-малки размери и в повечето случаи са били тайни и за тях се е знаело само от християнската общност в даденото населено място. След приемането на християнството като официална религия те вече започват да стават по-монументални и по-богати. Този мартириум поне в първия си строителен период няма засвидетелствена богата вътрешна украса, както през втория строителен период. Но въпреки това има много големи размери и това

може да се обясни с идеята, че в него са почитани 38-те мъченици, намерили смъртта си при Източната порта на града. Трябва да се отбележи, че това е една от първите раннохристиянски сгради в града. Точно и заради това се смята, че този мартириум е имал много важна роля за по-нататъшното утвърждаване на християнството във Филипопол. Знае се, че предназначението на този тип сгради е за възпоменателни ритуали в деня на смъртта на мъченика или мъчениците, в чест на които е издигната сградата. През останалото време мартириумите се приемат основно като обект на поклонение.

Налагането на християнството като официална религия води до мащабно строителство на всякакви християнски сгради, не само на тези, свързани със смъртта на мъченици. Появяват се и първите църкви и базилики. Новото строителство е подпомогнато от вярващите, но преди всичко от държавната власт, която вижда в християнството опора за заздравяване на своите позиции сред население с различни вярвания. Филипопол като столица на провинция Тракия и като един от големите градове е богат и на разнообразни християнски сгради. Това е един от градовете, в пределите на българските земи с най-много регистрирани храмове. Друг такъв град е Диоклецианопол. Тук се наблюдава и това, че освен, че има многобройни храмови постройки, които се различават помежду си, но също така се виждат прилики, както в архитектурния план, така и в мозаечните украси. Интересно е да се отбележи, че в част от храмовете, но за съжаление не в разглеждания от мен период, се наблюдава богата мозаечна украса. Като най-богата от тази гледна точка са мозаечните подове на Епископската базилика, като при нея мозаечната украса не е от по-късно време. Наблюдават се два строителни периода, които спомагат за датирането и на самата сграда. Освен това те са добър пример за това какви чужди влияния се усещат във Филипопол.

Интересен факт, който може да се посочи е, че при две от храмовите постройки се наблюдава и приемственост с по-ранни култови дейности. И докато за тази при Коматево не е толкова сигурно дали говорим за светилищна сграда, то за тази от Джендемтепе (*Обр. 2.*) това е сигурно, защото има и запазени многобройни архитектурни фрагменти, които свидетелстват за наличието на сграда. Тук има данни даже за два големи храма, като се смята, че единият е посветен на Аполон Кендрисос, който се счита за главния бог на Филипопол. Според Зл. Гочева тук е почитан и императорският култ, което разкрива и голямото значение на този храм (Гочева 1985, 102–113). Тази базилика е и най-ранната във Филипопол, според данни от намерена бронзова кръстовидна фибула, но трябва да се отбележи че стратиграфската позиция на откритата находка и объркана стратиграфия на обекта поражда съмнения в тази ранна дата.

Филипополските базилики са изградени в традициите на гръко-римската архитектура. Обикновено те са трикорабни, с издължени наоси и с големи полукръгли апсиди – Епископската, базиликата при Джендемтепе. В плано-композиционното им решение се вижда силното влияние на Близкия Изток.

То се проявява във вътрешно-пространственото оформление – мозаечните композиции, каменна пластика, амвони и др. (Кесякова 2006, 147)

От гледна точка на датировката може да каже, че повечето базилики се датират на база на архитектурния план, само при Епископската базиликата става на база на мозаечния под. При нея са налице два строителни периода. Първоначалното изграждане на базиликата се отнася към втората половина на IV в. На този първи строителен период принадлежат мозаичните подове от долното, първо мозаично ниво (*Обр. 3.*) Особеностите в архитектурния план на сградата, начинът на градеж, а също така и стилът на разкритите мозаечни настилки, датират втория строителен период на епископската базилика в първата половина на V в. (Кесякова 2011, 208–209). На база на открита находка по време на разкопките има при базиликата при Джендемтепе. Но поради обърканата стратиграфия на обекта не можем да приемем за сигурна тази ранна дата на базиликата само на база на откритата фибула.

По отношение на навлизането на християнството във Филипопол, столица на провинция Тракия, може още веднъж да се спомене, че тук се наблюдава много ранно прокарване на тази религия, особено ако приемем за верни косвените сведения от Новия завет, то християнството се свързва още с ученика на апостол Павел на име Ерм. Ако обърнем внимание на данните от некрополите и най-вече на надгробните надписи, открити в тях, се разкрива, че християнството започва да навлиза бавно и постепенно от края на III в. Ако се осланяме на база на архитектурата и появата на християнските сгради, то християнството се настанява и утвърждава на територията на Филипопол от средата на IV в. насетне.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вълков 1979: В. Вълков. Бележки върху ранната история на християнството във Тракия. – В: *Thracia Antiqua*, 5. София., 1979, 157–162. // *Valkov 1979: V. Valkov. Belezhki varhu rannata istoria na hristiyanstvoto vav Trakia.* – V: *Thracia Antiqua*, 5. Sofia., 1979, 157–162.

Гочева 1985: Гочева, Зл. Гочева. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха – Юбилеен сборник 100 години Народен археологически музей – В: Пловдив. Т.2 Пловдив, Народен археологически музей – Пловдив, 1985, 102–113. // *Gocheva 1985: Gocheva, Zl. Gocheva. Religiozniyat zhitov vav Filipopol prez rimskata epoha – Yubileen sbornik 100 godini Narodn arheologicheski muzey – V: Plovdiv. T.2 Plovdiv, Narodn arheologicheski muzey – Plovdiv, 1985, 102–113.*

Данчева-Василева 2009: А. Данчева-Василева. Пловдив през Средновековието (IV – XIV век). София, 2009. // *Dancheva-Vasileva 2009: A. Dancheva-Vasileva. Plovdiv prez Srednovekovieto (IV-IV vek). Sofia, 2009.*

Димитров 1934: Д. Димитров. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. – В: Известия на българския археологически институт VIII, 1934, 116–161 // *Dimitrov 1934: D. Dimitrov. Patuvaneto na sv. Aleksandar Rimski prez Trakia.* – V: *Izvestia na balgarskia arheologicheski institut VIII, 1934, 116–161.*

Димитров 2006: Д. Димитров. Първи стъпки на християнството в Тракия до Медиоланския едикт от 313 г. – В: Епохи, кн.1–2, XIV, 2006. В. Гърново 2007, 75–90. //

Dimitrov 2006: D.Dimitrov. Parvi stapki na hristiyanstvoto v Trakia do Mediolanskia edikt ot 313 g. – V: Epohi, kn.1-2, HIV, 2006. V. Tarnovo 2007, 75–90.

Кесякова 2001: Е. Кесякова. За ранновизантийската укрепителна система на Филипопол. – В: Годишник на Археологическия музей – Пловдив, X, 2001, 52–66. // Kesyakova 2001: E. Kesyakova. Za rannovizantiyskata ukrepitelna sistema na Filipopol. – V: Godishnik na Arheologicheska muzey – Plovdiv, H, 2001, 52–66.

Кесякова 2006: Е. Кесякова. За раннохристиянската архитектура на Филипопол. – В: Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство. В. Търново, 2006, 148. // Kesyakova 2006: E. Kesyakova. Za rannohristiyanската arhitektura na Filipopol. – V: Spartacus II. 2075 godini ot vastanieto na Spartak. Trako-rimsko nasledstvo. 2000 godini hristiyanstvo. V. Tarnovo, 2006, 148.

Кесякова 2011: Е. Кесякова. Мозайки от епископската базилика на Филипопол. – В: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 171–210. // Kesyakova 2011: E. Kesyakova. Mozayki ot episkopskata bazilika na Filipopol. – V: Izsledvania v chest na Stefan Boyadzhiev. Sofia, 2011, 171–210.

Любенова 2013: А. Любенова. Мозаичното изкуство в късноантичния Филипопол IV-VI в., Автореферат, София, 2013. // Lyubanova 2013: A. Lyubanova. Mozaichnoto izkustvo v kasnoantichnia Filipopol IV-VI v., Avtoreferat, Sofia, 2013.

Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV – VI век). София, 1995. // Markov 1995: K. Markov. Duhoven zhiivot v balgarskite zemi prez kasnata antichnost (IV – VI vek). Sofia, 1995.

Топалилов 2013: И. Топалилов. Източната порта на Филипопол. – В: Вяра и знание. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Ангел Кръстев и 20-годишнината от създаването на специалност „Теология“ в Шуменския университет. Шумен, 117–123. // Topalilov 2013: I. Topalilov. Iztochnata porta na Filipopol. – V: Vyara i znanie. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. Angel Krastev i 20-godishninata ot sazdavaneto na spetsialnost „Teologia” v Shumenskia universitet. Shumen, 117–123.

Шаранков 2014: Н. Шаранков. Надпис за реконструкция на филипополския театър. – В: Годишник на Регионален археологически музей Пловдив, 12, 2014, 276–293. // Sharankov 2014: N. Sharankov. Nadpis za rekonstruktsia na filipopolskia teatar. – V: Godishnik na Regionalen arheologicheski muzey Plovdiv, 12, 2014, 276–293.

Шаранков 2015: Н. Шаранков. За датата и мястото на мъченичеството на света Теодота от „града на Филип“. – В: Bulgaria Mediaevalis An International Journal for Medieval Bulgarian and Byzantine Studies, 6, Sofia, 17–25. // Sharankov 2015: N. Sharankov. Za datata i myastoto na machenichestvoto na sveta Teodota ot “grada na Filip”. – V: Bulgaria Mediaevalis An International Journal for Medieval Bulgarian and Byzantine Studies, 6, Sofia, 17–25.

Воспатчиева 2001: М. Воспатчиева. An Early Christian Martyrium from Philippopolis. – In: Archaeologia Bulgarica 2001, 2, 59–69

Топалилов 2016: И. Топалилов. The importance of the so-called ‘Eastern Gate’ complex for the Christians and Christianity in LA Philippopolis– In: International Symposium NIŠ AND BYZANTIUM XIV. ‘Cities and Citizens in Byzantine World’, Niš, 2016, 265–274.

• Антични извори

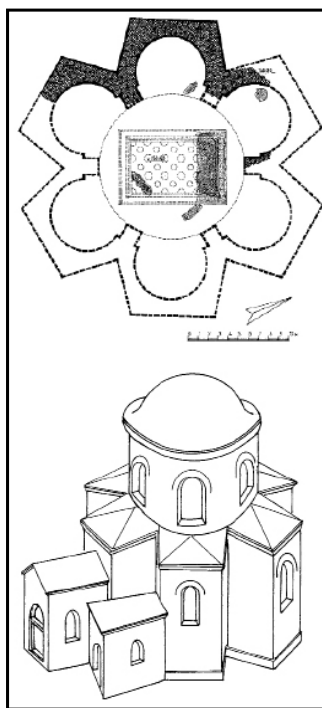
Послание на свети апостол Павел до Римляни – В: Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. София, 1991. // Poslanie na sveti apostol Pavel do Rimlyani – V: Knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethia i Novia Zavet. Sofia, 1991.

Менологиум на Василий II (превод В. Бешевлиев). – В: Гръцки изври за българската история. София, Т. 6, 62. // *Menologium na Vasilij II (prevod V. Beshevliev)*. – V: Gratski izvri za balgarskata istoria. Sofia, T. 6, 62.

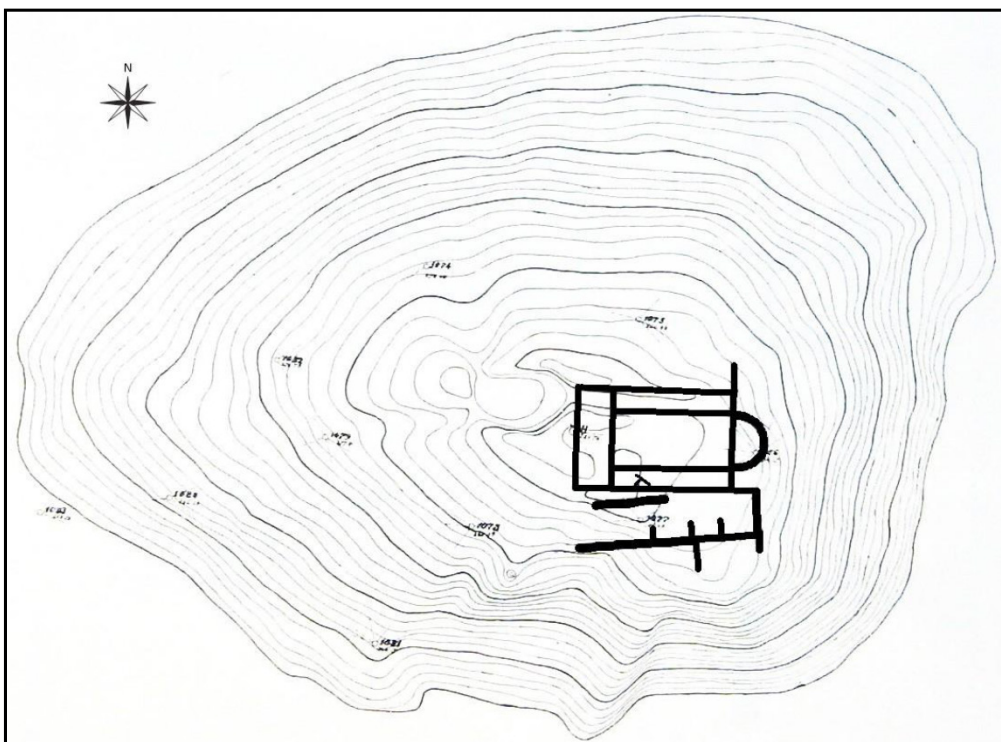
Сократ. Църковна история (превод В. Бешевлиев) – В: Гръцки изври за българската история. София, Т. 1, 45–47. // *Sokrat. Tsarkovna istoria (prevod V. Beshevliev)*– V: Gratski izvri za balgarskata istoria. Sofia, T. 1, 45–47.

Созомен. Църковна (превод В. Бешевлиев) – В: Гръцки изври за българската история. София, Т. 1, 71–73. // *Sozomen. Tsarkovna (prevod V. Beshevliev)*– V: Gratski izvri za balgarskata istoria. Sofia, T. 1, 71–73.

Теодорит Кирски. Църковна история (превод В. Бешевлиев) – В: Гръцки извори за българската история. София, Т. 1, 71–83 // *Teodorit Kirski. Tsarkovna istoria (prevod V. Beshevliev)* – V: Gratski izvori za balgarskata istoria. Sofia, T. 1, 71–83

Обр. 1. – План и възстановка на мартириума до източната порта на Филипопол (Атанасов 2013, с. 73)

Обр. 2. – План на базиликата при Джендем тепе (Цончев 1938, с. 30)

Обр. 3. – Част от ранната мозайка в централния кораб (Кесякова 2011, с. 191)